

HALASI BÉLA: SVÁJC ÉS A HÁBORÚ

Svájc semlegességét 1915-ben biztosította a bécsi kongresszus s a háború harmadik évének kezdetén még élvezi ennek örömét. Úgy látszik, mindvégig sikerülni fog megmaradnia ebben a boldog állapotban. A lefolyt két év alatt kibontakoztak a háborús viszonyok és több-kevesebb biztossággal megállapítható a háború Svájc gazdasági, politikai és erkölcsi mérlege. Svájc semleges állam; kis állam; beékelve hadviselő népek közé; útja nincs a tengerhez; gazdasági létének minden szálával a világgazdaságba kapcsolódott: hogyan alkalmazkodott a háborús gazdálkodás kényszerűségeihez? Nemzeti-ségi összetételénél fogva német, francia és olasz nyelvű polgárai vannak: hogyan élte át ezt az erkölcsi krízist? A háborús veszedelem mozgósításra kényszerítette, amidőn a hadsereg nyomatéka jelentékenyen emelkedik; a sajtószabadság békés időkhöz képest csökken; a központi hatalom módfelett megerősödik; a háborús viszonyok számos megszorítást tesznek szükségessé, visszaélésekre adnak alkalmat és megtorlásokat hívnak ki; miként intézte ezen ügyeket a svájci demokrácia és hogyan hatottak rá vissza ezek? A következőkben igyekezni fogunk felsorolni különféle — nagyobb és kisebb fontosságú — tényeket, amelyekből ez a kép hihetőleg elő fog állani; e tények némelyike kétségkívül alkalmas arra is, hogy a háború hatásaira, a világgazdaság természetére, a nemzeti-ségi kérdésre s a demokrácia problémájára vonatkozólag bizonyos általános jellegű következtetéseket vonhassunk le, Ez azonban ennek a dolgozatnak már nem feladata.

¹ T. A háborús gazdálkodás legfőbb célja a népesség ellátása a

¹ A háborús gazdasági viszonyokra nézve a következő forrásokat használtuk: *Burghardt: Politisches Jahrbuch der Schweizerischen Eidgenossenschaft* 1915; a svájci *Bundesrat* jelentései a parlament részére (1914 december 1, 1916 február 19 és 1916 május 15), *Mitteilungen der kantonalen bernischen Handels und Gewerbekammer* 1914—16 évfolyamok; *Bericht über Handel und Industrie in Kanton Zürich für das Jahr 1914*; *Jahresbericht des schweizerischen Bauernverbandes* 1914 és 1915; Laur: *Industrie und Landwirtschaft*; Laur: *Die Wehrkraft des Schweizervoll-es und der Bauernstand*; E. Grossmann: *Die Deckung der schweizerischen Mobilisationskosten*; Mori: *Neue Wege schweizerischer Exportpolitik*; Töndury: *Wirtschaftliche Unabhängigkeit*; *Süddeutsche Monatshefte* Mai 1916: *Die Schweiz im Krieg*; Tschumi: *Handwerk und Gewerbe nach dem Kriege*; *Schweizerischer Gewerbeverein: Krieg und schweizerische Volkswirtschaft im Jahre 1914*; Siegfried: *Schweizerische Volkswirtschaft*; Pesch: *Erinnerung an die schweizerische Landesausstellung Bern 1914*; *Schweizerische Handelszeitung* 1916. évfolyam; ezenkívül számos napilap közgazdasági cikkei.

legszükségesebb élelmiszerekkel és iparcikkkel. Svájc részére komoly probléma, gazdasági életének különleges berendezése folytán. A svájci közgazdaság a világgazdaságra van építve, jobban, mint bármely más állam. Az összes modern államok között legtávolabb ill a magát kielégítő zárt gazdálkodás rendszerétől. A legelsőrendű élelmi és ipari cikkek tekintetében behozatalra szorul, másfelől azonban úgy mezőgazdasága, mint ipara kivitelre van építve. Történelmi és gazdasági okok adják ennek a helyzetnek magyarázatát.

Svájc lakóinak száma 1911-ben 3,753.293. A népesség megoszlása foglalkozások szerint 1905-ben:

mezőgazdasági	763.915
ipari	717.461
kereskedelmi	218.008
közlekedési	86.822
egyéb	65.696

Jelenleg a népességnek legfeljebb harmada foglalkozik mezőgazdasággal; az arány évről-évre romlik a mezőgazdaság rovására; az utolsó évtizedekben 46%-ról 31%-ra csökkent; az iparosodás nagy lépésekkel halad előre. A mezőgazdasági munkások szolgáltatják itt is az ipari tartalékokat.

A mezőgazdaság az utolsó évtizedekben sajátos irányban fejlődött; nem látja el többé a földműves háztartását s a belföldi piacot a szükséges élelmiszerekkel, de néhány különleges termékre specializálódott, amelyeknek nagyrészt kiviszi s viszont a hiányzó termékeket — melyek között a gabona is szerepel — a külföldről hozza be. A termelés teljesen egyoldalú. Svájc abban az időben lépett erre az útra, amidőn Angliában érvényre jutott a szabad kereskedelmi irányzat. De míg ott ez a földművelés rovására diadalmaszkodott, Svájc mezőgazdasága jól be tudott kapcsolódni a világforgalomba. Svájcot legelői s kitűnő fejős tehenei a nemzetközi versenyben a tejgazdaságra utalták. Előmozdította továbbá a gabonatermelés csökkenését az orosz s a tengerentúli verseny folytonos emelkedése, amely az árakat egyre lejjebb szállította; a 70-es években még 31½ frankos métermázsánkénti gabonaárak századunk elején 15 frankig csökkentek. A csekély (métermázsánként mindössze 30 centimet kitevő) gabonavámok a külföldi verseny árcsökkenő hatását nem korlátozták. Emellett azonban a talaj és éghajlati viszonyok sem kedveznek a gabonatermelésnek; a levegő nedvessége, a csapadékviszonyok takarmány és tejtermelésre, állattenyésztésre utalják. Ez utóbbiak kevesebb munkáskezet is igényelnek s az iparosodás fejlődése munkáshiányt idézett fel a svájci földművelésben. A svájci szemtermelés értékét évenként körülbelül 40 millió frankra becsülik, a külföldről behozott gabona értéke 220 millió frank évente; a saját termelés a fogyasztást legfeljebb 2—3 hónapra tudja ellátni. Egyéb mezőgazdasági termények is részben vagy egészben hiányzanak; babot, szilvát, tojást az osztrák-magyar monarchiából, borsót Oroszországból, burgonyát Németországból, fűzeléket és konzerveket Németországból és Franciaországból, mézet Olaszországból és Délamerikából hoznak be. Ezen elhanyagolt gazdasági ágakkal szemben állanak az állattenyésztés és tejgazdaság s számottevő emellett a szőlő (bor) és gyümölcsstermelés is.

Az állattenyésztés főcélja a tejgazdaság; a szarvasmarha állomány tőkeértékét a svájci gazdasági szövetségek egyesülése 900 millió frankra becsüli; a hústermelés évi értéke Laur szerint 280 millió frank, míg a tejtermelés évi hozadékát a gazdasági írók rendszerint évi 400 millió frankra becsülik. Minden száz svájci lakosra 50 darab nagymarha jut; a marhaállomány az 1911 évi állatszámllálás alkalmával körülbelül 1½ millió darab volt, a fejős-
tehenek száma 2,200.000 hektár mezőgazdaságilag művelt területen 800.000

darab. Ismeretes emellett a svájci tenyészállattenyésztés jelentősége; főleg kivitelre szolgál. A termelt tejnek körülbelül felét sajtta dolgozzák fel, másik felének körülbelül $\frac{2}{3}$ része belföldi fogyasztás céljait szolgálja, míg $\frac{1}{3}$ része kivitelre kerül. A tej és sajt kiviteléből nyert összeg körülbelül fedezi a gabonabehozatal költségeit. Békeidőben Svájc 100 millió frankot kitevő húsbehozatalra szorul, ami a rendkívül magas állatállomány mellett első pillanatra meglepő jelenség; magyarázatául szolgál az óriási idegenforgalom. A háború kitörése óta a húsbehozatal teljesen megszűnt s dacára ennek, valamint a háború kezdetén takarmányhiány miatt történt levágatásoknak, a most megejtett állatszámolás a legtöbb kantonban az állatállomány jelentékeny szaporodását mutatja. A szőlőtermelés tulajdonképpen a hanyatló gazdasági ágak közé tartozik; a bortermelés értéke körülbelül 30 millió frank évente s ez a szükségletnek körülbelül egyharmadrészt fedezi csak; főként spanyol, olasz és francia származású borokat importálnak. A gyümölcsstermelés jelentékeny; körülbelül 14 millióra becsülik a gyümölcsfák számát. Egyes helyeken, főként a nagytavak környékén igen intenzív és vezető termelési ág; évi hozamát 75 millió frankra becsülik; a belföldi fogyasztást a termelés teljesen fedezi és jó termésű években kivitelre is jutnak jelentékenyebb mennyiségek.

Összegezve a mezőgazdaság helyzetét, az évi termelés értékét körülbelül 800 millió frankra becsülik. A fogyasztás évenként körülbelül 550 millió frank értékű élelmiszerbehozatalra van utalva, míg a mezőgazdasági kivitel 100—120 millió frankot tesz ki.

A háborús élelmezés kérdései Svájc részére: a hiányzó élelmiszerek behozatala, az élelmiszerek szétosztása, árszabályozás és a kiviteli politika. A háború kitörését követő napokban a Bundesversammlung a legmesszebbmenő felhatalmazásokat adta a kormánynak (Bundesrat), „korlátlan” felhatalmazást mindannak elrendelésére, amit a semlegesség fentartása és közgazdasági szükségletek kielégítése érdekében szükségesnek talál.

A *gabonabehozatal* sikerült teljesen kielégítő módon megszervezni. Érdekes, hogy Svájcban már 1914 tavaszától kezdve sejtették a világháború kitörését. A svájci kormány 1914 tavaszán szerződést kötött Franciaországgal, amelynél fogva a világháború kitörése esetére Franciaország kötelezi magát a mozgósítástól eltelt bizonyos idő után biztosítani Svájc részére a szabad gabonabehozatal két francia kikötőn át, francia vasútikocsik rendelkezésre bocsátásával. Ugyanakkor Németországgal is szerződést kötöttek, melyben ez lemondott arról, hogy a Svájc részére Németországban elhelyezett vagy Németországon keresztül útban levő gabonát háború esetén lefoglalja. Németországban ugyanis Svájc számlájára jelentékeny gabonakészletek voltak elhelyezve. Eleinte sok nehézséggel járt a gabonabehozatal; egymásután léptették életbe a hadviselő és semleges államok a gabonakiviteli tilalmakat; a mozgósítást követő időben nem állottak szállítási eszközök rendelkezésre; a német hajókön útban levő szállítmányokat, ahol lehetett, lefoglalták, (csak hosszú idő után tudta Svájc a részére szánt küldeményeket megszerezni); legfőképpen azonban a gyanú, hogy készleteikből a központi hatalmak részére fognak szállítani, számtalan — a szállítást megnehezítő — rendszabályra kényszerítette a szövetséges hatalmokat. Nagy volt az ijedtség;

a kenyér megszerzése komoly veszedelemben forgott. Behozatali *gabonamonopóliumot* szerveztek 1915 januárjában; ez a tényleges helyzetnek megfelelt, mert a háború óta amúgy se tudott más, mint a kormány gabonát behozni; a monopóliumot a katonai élelmezési bizottság tartja kezében. Szigorú kiviteli tilalom, amely alól kivételeket nem engedélyeztek, megdöntötte a szövetséges hatalmak bizalmatlanságát s az amerikai rekord-termés, valamint a francia kormány készsége lehetővé tették nemcsak a népesség ellátását, de nagyobb készletek gyűjtését is. Az 1915. évi gabonabehozatal valamivel csekélyebb ugyan, mint az 1913. évi; — az 1914. évinél azonban nagyobb — mindamellett az idegenforgalom elmaradása folytán, továbbá, a gabona teljesebb kiörlése által (81—82% a háború előtti 70% -hoz képest, ami a szükségletet körülbelül 12%-al kisebbitette) s végül azáltal, hogy csak egyfajta liszt örlése van megengedve, nagyobb készletek maradhattak benn. A földművesek már a kiörlési arány „leszállítását kívánták, hogy ezáltal több takarmánylisztet nyerhessenek. Az 1916. évben a behozatal már több nehézséggel jár a hajókban mutatkozó hiány miatt; Svájc elmulasztotta annak idején hajók vásárlását s ez most úgy a behozatalnál, mint az árakban megbosszulja magát. A gabonamonopólium kiterjed az örleményekre és takarmányneműekre is. Utóbbiak behozatala nagy nehézséggel járt és békés időkhöz képest igen jelentékenyen csökkent; a belföldi takarmánytermés szokatlanul kitűnő eredménye azonban megmentette az állattenyésztést a fenyegető válságtól. A belföldi burgonya-termelés a szükségletet csak részben elégíti ki; jelentékeny németországi behozatalra vannak utalva, amely a háború alatt negyed-részére csökkent; e téren tehát hiány van, amit a szeszfőzés korlátozásával kellett ellensúlyozni. A rizs és cukorkészletek kiapadtak; a behozatalt a katonai bizottságok vették kezükbe s a gabonamonopólium mellé megszervezték a rizs- és *cukormonopóliumot* is.

A *húsellátás* békében csak körülbelül 75%-os arányban volt a belföldi állattenyésztés feladata; a háború alatt a behozatal csekély volt. Csupán Olaszországból hoztak be vágómarhákat és sertést kontingentált mennyiségben; a behozatal *állami monopólium* s az állam ezáltal is szabályozza a húsárakat. A mezőgazdasági érdekvépviseletek helyeslik az állatbehozatalt, „nehogy a túlnagy kereslet és túl magas állatárak kísértésbe vigyék a gazdát, hogy az állatállományt mértéken felül apassza, amit azután később nagy költséggel és fáradtsággal lehet csak pótolni”. A vágómarha kivitele tiltva volt, ellenben korlátolt mértékben megengedték tenyészállatok kivitelét Olaszországba, Németországba és az osztrák-magyar monarchiába. Utóbbi államok kompenzáció fejében benzint, petróleumot, fát, szalmát és kálisót szállítottak Svájc részére, míg Olaszország a vágómarha kivitelét engedélyezte cserébe.

A *tejellátás* csak az áralakulás szempontjából okozott fejtörést. Az 1915. évi termelés a takarmányhiány és az állatok levágása miatt

kb. 20%-kal kisebb volt a rendesnél; a főnehézséget az okozta, hogy a sajtot rendkívül magas árak mellett lehetett külföldön értékesíteni (átlag 350 frank métermázsánként). Eleinte betiltották a sajt kivitelét, utóbb azonban a kompenzációs forgalomra való tekintettel meg kellett engedni. Így pl. az osztrák-magyar monarchia 16 kocsirakomány sajt kivitele után 100 kocsirakomány cukor kiszállítását engedélyezte. A kormány vezetése alatt megalakult egy nagyszabású sajt-kiviteli szövetség, amely kizárólagosan van jogosítva a sajt kivitelére; ez *köteles* a belföldi fogyasztást *önköltségi* áron ellátni s a kivitt áruk után az állam részére jutalékot fizet, amely 1915-ben a szövetség pénztárát 5 millió frankkal gyarapította. A friss tej — amelynek kivitelét 1916-ban eltiltották, a tejpótlék, valamint a sajt-kivitel értéke valamivel felülmúlja a békeidőben szokásos kivitelét; a sajt-kivitelből eredő bevétel 1915-ben 72 millió frankot tett ki, míg tejpótlékért 47 millió frankkal adózott a külföld. A belföldi lakosság tejjel való ellátása a magas sajtárak folytán, amelyek a parasztokat a fogyasztók helyett a sajt-készítőkhöz vitték, nehézségekkel járt; számos félrendszer szabály után 1916 tavaszán a kormány megállapodást létesített a termelők-szövetkezetekkel és a feldolgozó iparokkal, amelyek folytán kötelesek ezek a belföldi szükséglet ellátásáról gondoskodni és pedig a háború előtti árakon.

A *gyümölcsstermés* kedvező volt, úgy, hogy a belföldi szükséglet kielégítésén felül kivitelre is jutott körülbelül 4 K millió frank értékben.

A *bőripar* ellátása céljából kormányfelügyelet mellett társaság alakult, amely a *belföldi fogyasztást köteles mélyen a kiviteli árakon alul* ellátni, amiért a magas kiviteli árakban nyer kárpótlást.

A fa is a kiviteli áruk közé tartozott a háború alatt; az építkezések kevés száma, a famunkások foglalkoztatása s főként az erdőtulajdonos kantonok pénzügyi helyzetének javítása érdekében engedik meg bizonyos fánemek kivitelét, rendszerint feldolgozott állapotban.

Az *élelmiszerdrágaság* Svájcban sem maradt el, bár mértéke mélyen alatta marad a hadviselő államokban fellépett drágaságnak.

A gabonaneműek monopólium-árai (métermázsánként frank):

	1914	1915	1916
búza	30.—	40.—	37.50
liszt	38.—	48.75	46.—
tengeri	23.—	27.50	23.50
korpa	12.—	17.50	16.—

Az 1912. évi búzaár átlagosan 24.85 frank, a lisztár 31.99 frank métermázsánként; a drágaság oka a szállítási költségek emelkedése.

A *tej* megmaradt — a fent említett megállapodás folytán — a békeidő színvonalán, miután előbb nagy ingadozásokon ment át. Jelenleg a fogyasztóknak házhoz szállítva 25—27 centimesbe kerül egy

liter tej. A nagybani eladási árak, úgyszintén a vaj- és sajtárak a szövetség egész területére nézve maximálva vannak; utóbbi élelmickek árai a békeidőhöz képest 15—20%-kal emelkedtek.

A húsárak 20—30%-os emelkedést tüntetnek fel; 1916 május elején egy mezőgazdasági lap adatai szerint a következők voltak: vágósúlyban kilogrammonként: borjú 3,11 frank, juh 2,68 frank, sertés 2,68 frank, ökör, másodrendű 2,69 frank, marha, elsőrendű 2,94 frank, marha, másodrendű 2,67 frank, tehén, elsőrendű 2,58 frank, tehén, másodrendű 2,31 frank. A hús legmagasabb árának megállapítása a kantonok feladata. A fogyasztás jelentékenyen leszállott; a katonaság húsfogyasztását csökkentették.

Legnagyobb mértékben emelkedtek a főzelékfélék árai, amelyeket csak kis mértékben tudnak behozni Francia-, Olasz- és Németországból, amely piacok a múltban ellátták. Az áremelkedés a békeidőhöz képest 1915-ben 28%, 1916-ban 33%. A tojás-behozatal nehézségei folytán békeidején is magas tojásárak jelentékenyen emelkedtek, a tojás darabja 18—20 centime, a drágulás 13—15%. Az olcsó élelmezés tanulmányozására alapított liga statisztikája szerint az élelmezés átlagosan 30%-kal kerül többre jelenleg, mint a háború kitörése előtt. Ezen statisztika szerint egy öttagú (2 felnőtt, három gyermek) család élelmezése 1914 júniusában 1043 frankba került, 1915 decemberben 1315 frankba, 1916 márciusban pedig 1350 frankba.

Az élelmiszerek drágaságának lehető megakadályozásáról és a „készletek megfelelő szétosztásáról a már említett monopóliumok és egyes élelmickek ármaximálása mellett a készletgyűjtést tilalmazó és az uzorát büntető rendelkezések, továbbá legutóbbi időben a zár alá vétel és lefoglalás igénybevétele gondoskodnak. A kormánynak jogában áll az előzetesen összeírt élelmiszerkészleteket — a legtöbb élelmiszere vonatkozólag — lefoglalni és *becsértékben* megszerezni. Eddig is már jelentékeny árukészletek jutottak birtokába, amelyeket egy e célra szervezett áruosztály útján hoz forgalomba.

Az élelmiszerek darusításában a szövetkezetek nagymértékben vettek részt. A katonaságnak hússal való ellátását a mezőgazdasági termelő-szövetkezetek — amelyeknek száma négy és fél ezer — közös szervezete vállalta el. A fogyasztási szövetkezetek is újabb tért hódítottak a háború alatt; a fogyasztási szövetkezetek központi egyesületébe 1915 végén 407 szövetkezet tartozott, közel 300,000 taggal; az évi forgalom 150 millió frankot meghaladott.

II. *Az ipari termelést* jellemzi, hogy túlnyomórészt magas értékű készgyártmányok előállítására irányul, amelveknél a minőség döntő szerepet játszik s ezen árúk legnagyobb részét exportálják. A kiviteli iparágak a himző-, óra-, selyem-, csokoládé- és gépipar. Svájc ipari termelését szakértők körülbelül évi 1,6 milliárd frankra becsülik. Az ipari kivitel 1915-ban több mint egy milliárd korona volt, az 1377 millió frankot kitevő összes kivitel 74%-a s az egész ipari termelés kétharmad része; a fentemlített öt iparág ebben a kivitelben 690 millió frankkal szerepel. A következő adatok még inkább kidom-

borítják az exportipar jelentőségét. A keleti Svájcban üzött hímzőipar összes, termelését 1913-ban 222 millió frankra becsülik, ebből 215 millió értékű árú került kivitelre; a belföldi fogyasztás részére körülbelül 7 millió frank értékű árú jutott, tehát az egész mennyiség 3%-a. Az óraipar évi termelése körülbelül 15 millió darab, a belföldi szükséglet 300.000 darab, tehát 2%. A selyemipar szintén teljesen a kivitelre van építve. A gépipar, valamint az elektromossági ipar, ugyszintén az eléggé fejlett textilipar a belföldi fogyasztás, részére dolgozik, bár jelentékeny kivitele is van; 1913-ban a gépipar kivitele 114 millió frank, a textiliparé 58 millió frank, a szalagiparé 47 millió frank. Az ipari termelés különböző okokból fejlődött ilyen sajátos módon. 1. Történelmi okok; a Franciaországból kiüzött hugenották kezdték meg az említett iparágak gyakorlását. 2. A svájci fogyasztókerület kicsiny volta. 3. A nyersanyagok s ezek között kivált a szén és vasérc hiánya. A nyersanyagokat külföldről behozó, tehát kedvezőtlenebb körülmények között termelő Svájc csak úgy versenyezhet a külfölddel, ha a fokozott termelési költségeket az árú magasrendű minőségével ellensúlyozza.

A háború ipari problémái a hiányzó nyersanyagok, u. m. szén, vasérc, fémek, gyapjú, selyem, gummi, olajok, bőr stb. megszerzése és a termelt árucikkek elhelyezése a világpiacon. Szén és vasércet Németországból szereztek be; erről más helyen szólunk, itt csak azt említjük meg, hogy a Németországból behozott árúk felhasználásának ellenőrzésére Zürichben u. n. Treuhandstelle-t állítottak fel. A többi nyersanyagok, illetőleg félgyártmányok behozatala nagy nehézségekbe ütközött. A szövetségesek féltek, hogy Svájc megghiúsítja a központi hatalmak ellen felállított blokádot s ezért a behozatal elé számtalan nehézséget gördítettek; az importőröket úgyszólván lehetetlen feltételek betartására kötelezték. Végre sikerült a kormánynak megoldást találni, szerződést kötött a szövetségesekkel, amelynek alapján egy u. n. behozatali trust-öt állított fel; (Société Suisse de Surveillance, röviden S. S. S.), melynek tagjai svájci bizalmi férfiak; ez a társulat van kizárólag jogosítva behozatali engedélyek kiadására s ez ellenőrzi a behozott árúknak a belföldön való felhasználását. Érdekes, hogy a szerződés megengedi a külföldről behozott anyagokból készült árúk nagy részének kivitelét a központi (hatalmak részére kompenzáció céljára tudvalevőleg a háború alatti külkereskedelem túlnyomórészt árucseré, kompenzáció által bonyolódik le. Ennek az engedélynek értelmezéséből legutóbb nagy konfliktus támadt, amely Svájc visszavonulásával végződött. Az S. S. S. nem az egyes vállalatokkal lép érintkezésbe, hanem az ipari csoportok által alakított szindikátusokkal, amelyek együttesen tesznek le biztosítékot s egyetemlegesen felelősek; a nyersanyagokat termelési képességükhöz képest osztják szét egymás között. így a háború megteremtett nagyszámú szindikátust (az 1915. év folyamán 31 ipari szindikátus keletkezett) s általános vélemény, hogy az összeműködés valamely formában a háború után is meg fog maradni. Nem egy kartellnek vetették meg alapját ezek a szervezetek. Az S. S. S. szervezeténél fogva nehézségesen működik; újabban a kis- és középkereskedelem részére könnyítések vannak; kisebb mennyiségek a behozatali trust mellőzésé-

vel is behozhatók. Az utolsó időben a hajóhiány okoz nagy gondokat; a textil- és hímzőipar nyersanyagkészletei fogyóban vannak s most nagy az aggodalom, sikerül-e idejében kiegészíteni azokat?

A gépipart és a textilipart bőven ellátják a hadsereg megrendeléseivel s emellett a hadviselő államok részére is nagy szállítások vannak, kivált Franciaország részére elektromossági cikkeket és automobilt szállítanak. A hímzőipari érdekeltség eleinte aggódott, hogy az általa készített fényűzési cikkek nem fogják-e elveszíteni piacukat a háború miatt; kiderült azonban, hogy a háború minden államban — az addig is jómódúak részére — sohasem ismert pénzbőséget teremtett, a fényűzési cikkek rendkívüli keresletnek örvendenek. Svájc hímzőiparának két nagy vevője van, Anglia és Amerika; az előbbi számos fényűzési cikkre behozatali tilalmat hozott be, a hímzőipar termékei ezideig nem esnek tilalom alá. A szászországi versenynek kiküszöbölése nagy nyereségekhez juttatta a svájci hímzőipart. A valuta-különbségek kihasználása végett több vállalat átvitte gépeit Tirolba, hogy ott olcsóbb munkabérek mellett dolgoztasson; — béke idején is Tirolba küldik a nyersanyagot félgyártmányok készítése céljából, amely az ottani olcsó munkaerőt foglalkoztatja; — azonban nehézségeik vannak az itt készült árúk eladásánál; a szövetségesek nem ismerik el ezen árúkat svájci származásúaknak. — Az óraipar is visszanyerte békeidőben szokásos prosperitását; arany órák helyett inkább ezüst órákat adnak el s emellett a hadviselő államok részére eladott karkötő-órákkal csináltak óriási forgalmat. A selyemipar Olaszországból és Japánból való nyersanyag-behozatalra van utalva; a nyersanyag beszerzése nehézségekkel jár, mindamellet az ezideig az üzemek csaknem teljesen kihasználták termelőképességüket; a kereslet korlátlan, az árak igen magasak, főként azóta, amióta a katonaság posztószükséglete miatt a selyem fényűzési cikk helyett szükségleti cikk lett. — Az ipari vállalatok az 1915. évre általában magas osztalékokat fizettek; legtöbbje 6—10 % között mozog; a tiszta nyereség rendszerint sokkal nagyobb; jónak látták ezt rendkívüli leírásokkal eltüntetni; a főrésztvényesek mint igazgatósági tagok, busás tantiémek által kárpótoltattak. Sok vállalat adott azonban 15, 20, sőt 30%-os osztalékot is, így az alumínium-, elektromossági és csokoládéipar körébe eső vállalatok.

Csak két iparágat sújtott a háború: az építő- és a szállodai ipart. Az építőipar pangásán közmunkák kiadásával hatásosan segítettek; a mozgósítás folytán amúgy is csökkent munkanélküliséget teljesen megszüntették. Sokkal kritikusabb a szállodai ipar válsága. A svájci szállodákba körülbelül másfél milliárd frank van befektetve, amely évenként 250 millió frank jövedelmet hoz. Az idegenforgalom elmaradása súlyos helyzetbe hozta ezt a vállalati ágat, valamint sok vele összefüggő foglalkozást és vállalatot, így elsősorban a hegyi vasutakat. Az idegenek kiszolgáltatásából élő kereskedelem és kézműipar is nehéz időket él át. A kormány különös

moratóriummal és több kisebb könnyítéssel próbált segíteni a szállodai iparon; szükséges lesz azonban gyökeres orvoslás is. Az állami pénzügyekre is visszahat a szállodai ipar stagnálása; a szállodások adófizető képessége — adóköteles jövedelem hiányában — igen leszállott. A nagy városok szállodai ipara mindamellett nem károsodott; ezeknek idegenforgalma a sok külföldi vendég látogatása folytán, — akik a háború egész tartamára, vagy csak rövid időre jöttek Svájcba, — teljesen rendes.

A *vasutak* a mozgósítás folytán katonai fenhatóság alá kerültek; a katonai biztosságok az árubehozatal szállítási részét is intézik. Jövedelmezőségük csökkent az idegenforgalom szünetelése és a nemzetközi áruforgalom csökkenése folytán. Olaszország részvétele a világháborúban megakasztotta a német-olasz áruforgalmat, amely Svájcban keresztül bonyolódott le. Az állami vasútnak a békeben aktív mérlege a háború alatt passzívra fordult; a hiányzó összeg 1914-ben 22 millió frank. A vasutak a németországi szénbehozattól függenek; sokat vitatják ezért azoknak villamos üzemre való átalakítását a vízierők kihasználásával; a költségeket félmilliárdra becsülik. Valószínű, hogy a háború befejezése után meg fogják e tervet valósítani.

III. A valuta és a pénzpiac helyzete a magángazdálkodás szempontjából igen kedvező volt, eltekintve a háború első két hónapjában fellépett zavaroktól. Az első időben a jegybank volt hivatva az összes pénzügyi szükségletet kielégíteni. A börzék bezárása folytán értékpapírokat értékesíteni nem lehetett; a betevők megrohanták a bankokat, végül a váltópénzek a pánik folytán eltűntek a forgalomból. Ugyanazon tünetek, mint a hadviselő államokban. Az 1907-ben létesített — az addigi 34 kantonális jegybank helyére lépő — jegybank jól oldotta meg feladatát. A háború elején feloldatott a beváltási kötelezettség alól, a papírpénz kényszerforgalmát kimondották, az ércfedezet azonban, amely a — törvény szerint — korlátlan mennyiségben kibocsátható bankjegyek 40%-a, megmaradt. A háború kitörése előtt az ércfedezet 74,3% volt; a háború eddigi folyama alatt legalacsonyabb állása 57,6% volt; 1916 márciusában ismét 70%-ra emelkedett. Az ércfedezet jelentékeny arany és ezüst vásárlások folytán növekedett: a bankjegyforgalom a háború kitörése után 142 millió frankkal emelkedett 428 millió frankra; jelenleg körülbelül ugyanennyi; ezzel szemben az ércfedezet a háború előtti 193 millió frankról a háború harmadik hónapjában 248 millió frankra nőtt; 1916 márciusában már 302 millió frank. A jegybank a háború elején váltópénzt, valamint 5, 20 és 40 frankos papírpénzt bocsátott ki, amelyeknek nagy részét már 1912-ben elkészítette, az akkori háborús bonyodalmak között szükségesnek látva a pénzügyi mozgósítás előkészítését. Létesítettek ezenkívül állami kölcsönpénztárt (Darlehenskasse), amely 100 millió frank erejéig volt jogosítva megfelelő biztosításokat nyújtó árúkra és értékpapírokra kölcsönt, illetőleg előleget

folyósítani; túlnyomórészt jelzálog-bankok vették igénybe, kötelezvényeik elzálogosítása folytán; a kereskedelmi világ nem szorult rá. A kölcsönpénztár $4\frac{1}{2}\%$ kamatláb mellett folyósít hitelt; az előlegek legmagasabb összege alig 55 millió frank volt.

A svájci tőke nagy hasznát látta — a legkülönbözőbb vonatkozásokban — a hadviselő államok valutája megromlásának. Ismeretes a svájci valuta rendkívül kedvező helyzete a többi államokéhoz képest; az 1915. év folyamán a svájci frank árfolyama a következőképen alakult:

	svájci legmagasabb árfolyam	frankban legalacsonyabb árfolyam
Franciaország (100 frank)	104,20	88,91
Anglia (1 sterling)	26,33	24,72 $\frac{1}{2}$
Németország (100 márka)	115,35	98,63
Holland (100 forint)	230,-	209,10
Ausztria-Magyarország (100 korona)	90,80	66,56
Olaszország (100 líra)	98,60	79,23
Newyork (1 dollár)	5,48	5,23 $\frac{1}{2}$

Az év végén egyedül a holland valutát kellett parin felül megfizetniök.

A kedvező valuta előnyeit különféle módokon élvezték. A behozott árúk megfizetésénél, amennyiben azok vételárának megállapításánál a valuta különbözet nem jött már számításba, így főként a háború előtt kötött szerződések alapján szállított árúknál; valutaszpekulációknál, amelyek között első helyen áll idegen pénzemek vásárlása és kicserélése az árfolyamok ingadozásainak kihasználásával. A svájci bankok ezzel az üzletággal, az ú. n. arbitrage-val béke idején is sokat kerestek, annál inkább a háború alatt, bár utóbbi időben a hadviselő államok különféle rendszabályokkal igyekeztek ezt az üzletet megakadályozni. A svájci frank magas ára lehetővé tette, hogy a hadviselő államok hadikölcsöneit igen előnyösen jegyezhesék; a francia hadikölcsönre állítólag százmillió frankot jegyeztek s a francia-barát kölcsön jegyzők fényes üzletet csináltak vele. Ha a hadikölcsönök árfolyama békekötés után hanyatlana is, az árfolyam különbözet oly nagy, hogy bőségesen fedezi ezt a kockázatot. A német valamint az osztrák hadikölcsönökre is nagy összegeket jegyeztek a svájci tőkések. A kormány pedig, amidőn belső, mozgósítási kölcsönök felvételére került a sor, kénytelen volt svájci viszonyokhoz képest magas kamatozású kölcsöntípusokat választani, hogy a zsebet megnyithassa; rossz az állami pénzügyek szempontjából, de újabb nyereség a tőkepénzeseknek. A háború elején a hadviselő államokban a vállalatok értékpapírjai rohamosan estek; a svájci értékpapír-vásárlók kétszeres nyereségre fognak szert tenni, mert a valutakülönbözet mellett az előrelátható, sőt időközben sokhelyütt be is állott árfolyamemelkedéseket is hasznukra fordítják. A hadviselő államok kénytelenek voltak svájci értékpapírjaikat eladni, hogy Svájcban való vásárlásaikat svájci valutával fizethessék. Svájc ugyan nem adós állam, mindamellett az utolsó évtizedekben célszerűségi okok-

ból nagytömegű értékpapírt, kötelezvényt helyezett el épen a hadviselő államokban, míg saját felesleges tőkének nagyrészt tengerentúli államokba és Oroszországba vitte ki. Most azután ezek a papírok, főként államvasúti kötelezvények és kantonok kölcsönei, visszaözönlöttek és a nagy kínálat folytán árfolyamukban jelentékenyen estek. Ennek ugyan átmenetileg voltak kedvezőtlen hatásai is, mint-hogy azonban eme svájci papírok belértéke nem változott, végső soron a svájci közgazdaság igen nagy hasznát látta papírjai visszaözönlésének: olcsó pénzen, soha sem remélt olcsó árakon, visszaszerezte papírjait s törlesztette külföldi adósságát. Nagy idegen tőkékre tettek szert a bankok azáltal, hogy külföldi tőkepénzesek itt helyezték el tőkéiket nagyobb biztonság kedvéért, főképen azonban azért, hogy a háborús adózás alól menekedjenek. Az ilyen tőkék igen jelentékenyek lehetnek, mert főképen ezekre támaszkodik a svájci pénzügyvilág megnyugvása, hogy a háború után is hosszú ideig pénzbőség lesz az országban.

A valuta kedvező helyzete több hátránnyal is jár. A háború előtt külföldre — külföldi pénznemben — eladott árúk vételárát most nem tudják behajtani, úgyszintén a külföldön elhelyezett tőkék után járó kamatokat, osztalékokat sem, az árfolyamveszteség miatt; ezeket az összegeket rendszerint tovább is külföldön hagyják. A fényűzési cikkek bevásárlásától a romlott valutájú külföld sok esetben tartózkodik; ezen úgy segítenek, hogy készpénz helyett kötelezvényeket fogadnak el, amelyek a békekötés utáni árfolyamokon fognak elszámoltatni. Az egyéb okokból is pangó idegenforgalmat is csökkenti a hadviselő államok romlott valutája; a bankok az idegenforgalom előmozdítása végett lombard-kölcsönöket folyósítanak a külföldről jött üdülő vendégek részére. Legfontosabb hátrány azonban, hogy a romlott valuta tudvalevőleg kedvezőbb helyzetbe juttatja az ilyen valutával dolgozó export-ipart; a német kiviteli ipar pl. a svájci valutára átszámítva, olcsóbb termelési költségekkel dolgozik; a valuta árfolyamkülönbsége úgyszólván kiviteli jutalom gyanánt hat. Svájc szerencséjére Németországnak a háború alatt nincs sok kivitelre kerülő iparcikke; a vasipar azonban megérzi ezt az állapotot. Végül megemlítendő, hogy a bankok és iparvállalatok egy részének fióktelepei illetőleg érdekelt vállalatai vannak Németországban; ezeknek mérlegében óriási összegek szerepelnek árfolyamveszteség címén leírás gyanánt. Tulajdonképen nem igazi veszteségek ezek, annál kevésbé, mert a háború befejezése után a német valuta alkalmasint visszanyeri régi értékét. Ezek a leírások okozzák, hogy a bankok és vállalatok a tényleges nyereségnek meg nem felelő csekély osztalékokat fizetnek s hogy a mérleg nem nyújtja hű képét az elért nyereségeknek. A bankok üzletmenete kedvező volt; főképen a most tárgyalt valutaspekulációk és az iparvállalatoknál való részesedéseik folytán. Hítelnöveléssel kevésbé foglalkoztak, csak az utolsó időben állott be javulás e téren. A bankkoncentráció Svájcban igen fejlett, a gaz-

dag élet egyre fokozottabban kerül a nagybankok) kormányzása alá; a hét vezető bank alaptőkéje 1915-ben összesen 363 millió frank (82 milliós egy; 68 milliós egy; 75 milliós egy; 36 milliós három; 30 milliós egy); e hét bank tiszta nyeresége 1915-ben 27 millió frank. A nagybankoknál erősen érdekelve van a német, főként azonban az angol tőke. A nagybankok osztalékai 5—8% között mozognak; az igazi nyereséget azonban ép oly kevéssé fejezik ki az osztalékok, mint az iparvállalatoknál.

Az adósok védelmére a háború első két hónapjában általános *jogszolgáltatási szünetet* rendeltek el. Ez az intézmény nem vált be, a gazdasági életnek mindenképen kárára volt. Azóta a *moratóriumnak* azon egyedül helyes módzata van érvényben a mai napig, amely szerint az adósnak, ha e célra szervezett hatóság előtt igazolja, hogy a háború által okozott nehézségek folytán nem tud fizetni, a bíróság hat hónapig terjedő fizetési halasztást, illetőleg részletfizetési kedvezményt engedélyez. A lakbérek megfizetésénél a lakó nem részesül különös kedvezményben, de a kilakoltatás elrendelése előtt tekintetbe kell venni a lakó háborús viszonyait. A csődnyitást is elhalasztja a bíróság, ha az adós a háború folytán jutott bajba. A szállodatulajdonos adósok, valamint a hegyivásutak a többi adósoknál messzebbmenő halasztási kedvezményekben részesülnek. A többi államok moratórium-rendeleteire való tekintettel természetesen számos rendelkezés védi meg a svájci állampolgárokat, illetőleg biztosítja neki a külföldivel szemben ugyanazon, jogokat, amelyeket az vele szemben igénybe vehet.

IV. Az állam pénzügyi helyzetét természetesen rontotta a háború. A mozgósítás rendkívüli költségekkel jár s az árubehozatal megcsappanása jelentékenyen csökkentette a szövetség legfőbb — úgyszólván egyedüli — bevételi-forrását, a vámokat. Rendes viszonyok között az állami bevételek 80—85%-a esik a vámok hozadékára; a legmagasabb összeget 1912-ben érte ez el, 85 1/2 millió frankot; a háború első évében a vámbevétel 22 millió frankkal, a második évben 27 millió frankkal kevesbbedett; a posta- és vasút jövedelem szintén jelentékenyen csökkent. Ezzel szemben a mozgósítás költségei 1916. április végéig 351 millió frankot tettek ki. Az állami deficit a mozgósítási költségek számításba vétele nélkül 1914-ben kerek számban 22 millió frank, 1915-ben 21 millió frank, míg a szövetség évi budgetje (hevételek és kiadások) évente 170—180 millió frank között mozog; a deficit tehát jelentékeny. A mozgósítási költségeket a hadmentességi díjnak kétszeresére való felemelésén kívül két módon fedezték; belső kölcsönök útján és egyszeri hadiadóval. A következő kölcsönöket vették fel 1916 május végéig:

			összeg	kamatláb	árfolyam
I. kölcsön	1914 aug.	30 millió fr.	5 %	99	
II.	1914 okt.	50	5 %	pari	
III	1915 jún.	100	4 1/2 %	96 1/2	
IV	1916 jan.	100	4 1/2 %	97 1/2	

Az *első* és negyedik kölcsön rövidlejáratú; a kölcsönöket — illetőleg a három utolsót jelentékenyen túljegyezték. A feltételek svájci viszonyokhoz képest kedvezőek, a kamatozás magas, úgy hogy a két utolsó kölcsönnél a kötelezvénypiac helyzetének megóvása céljából a kamatozást le kellett szállítani. Felvett e mellett a szövetség Amerikában árúk megfizetése céljából 15 millió dollár valutakölcsönt, rövid lejáratúval; ennél a kölcsönnél szerencséje volt az államnak; a svájci frank árfolyama az amerikai dollárhoz képest időközben javult s az első részlet visszafizetése alkalmával az árfolyamkülönbségen egy millió frank nyereségre tettek szert.

A *hadiadó*t a németországi 1912. évi Wehrbeitrag mintájára egyzeri adó gyanánt állapították meg; az elv az volt, hogy ezen adó a *mozgósítási* költségek kétötödét fedezze. Kombinált vagyoni és jövedelmi adó ez; 2500 frankon aluli vagyon, illetve jövedelem adómentes. Az adókulcs természetes személyeknél progresszív és a tiszta vagyon 1—15‰-ét, illetőleg a tiszta jövedelem 1—8‰-át teszi ki. Részvénytársaságoknál az adókulcs után igazodik; 2—10‰ a befizetett alaptőke és mindennemű tartalék után, valamint 1½—2½% a be nem fizetett alaptőke után. Szövetkezetek és egyesületek a tiszta jövedelem 8‰-át fizetik. Az adót a kantonok szedik be, amelyek 20%-ot saját céljaikra visszatartanak. Alkotmánymódosításról lévén szó, a hadiadó népszavazás alá került s a nép az adót óriási többséggel megszavazta. Az adó hozadéka 90 millió frank, amelyből csupán körülbelül 5 millió esik a jövedelmekre, a többi a vagyon megadóztatásának eredménye. Az adót a lakosság 30%-a fizeti, a többi a létminimum folytán nem esik az adó alá.

A háború utánra fokozott terhekkel kell számolni; egyebek között a felvett és ezután felveendő kölcsönök kamatjáról és törlesztéséről kell gondoskodni. Svájc a háború előtt egyike volt a legkevésbé eladósodott államoknak; a szövetség és a kantonok összes adóssága 1913 végén 970 millió fr. volt; a lakosságra fejenként jutó összeg 255 fr; míg Angliában 364 fr., Franciaországban 708 fr. és Németországban 179 fr. államadósság esett egy-egy lakosra. Hozzájárul ehhez a vasutak államosítása alkalmával szerzett 1½ milliárd frankot kitevő államadósság, valamint a mozgósítási kölcsönök. A terhek fedezése végett megindultak a viták az adóreform körül, amelynek körvonalai már ki is alakultak. A szövetség okvetlenül rá lesz utalva az egyenes adóból eredő jövedelemre, a vámbevételek és egyéb bevételi források mellett; a kantonoknak le kell majd mondani a kizárólagos egyenes adó kivetési jogukról. A lakosság teherviselő képessége igen nagy; az egy lakosra jutó vagyon az összes európai államok közül Svájcban a legnagyobb, míg az egy lakosra jutó évi jövedelem tekintetében Anglia után második helyen áll. Az egyenes adó mellett bizonyos már a dohányadó emelése, esetleg dohánymonopólium, amelytől 15 millió frank bevételt remélnek. A munkásságnak a háború előtt megígérték, hogy az ebből eredő bevételből az aggkori és

rokkant biztosítást fogják bevezetni; most majd látniok kell, hogy a hadikölcsönök kamatait fogják fizetni belőle. Ezenkívül nyilván sor fog kerülni a söradóra s a vámok felemelésére. Utóbiákat a jövő évben lejáró kereskedelmi szerződések megújításánál fogják fel-emelni s mint főként pénzügyi jellegű vámemelések a fogyasztást fogják megdrágítani. Szó van a gabonamonopóliumról is; agrárius körök szívesen látnák ezt és jó megoldásnak vélik a gabonatermelés fejlesztésére. Svájc, mint ipari állam nagy behozatali szükséglete mellett, nem emelheti a gabonavámokat, ezt még a parasztszövetség nem reméli s nem is kívánja. A gabonamonopólium ellenben módot nyújt a kormánynak arra, hogy a bevételekből különböző jutalmakat adjon a termelőknek (raktári díj címén) s így előmozdíthassa a gabonatermelést.

Az egyes kanton-államok pénzügyi helyzetét kevésbé érintette a háború; a mezőgazdasági kantonok bevételei épen maradtak; csupán a három határ-kanton (Basel város, Genf és Waadt) szenvedett a forgalom csökkenése folytán s még egy-két kanton, amelyekben az idegenforgalom elmaradása csökkentette a lakosság adófizető képességét. Az összes kanton-államok évi deficitje a háború alatt körülbelül 10 millió frank; minthogy azonban már a háború előtt is számos kanton hiánnyal küzdött, ezekben is sor kerül az adóreformra. Az örökségi adót, amelyet eddig csak hat kanton fogadott el a leszármazókra is kiterjedő módon, fogják alkalmasint elsősorban kiépíteni.

V. A népesség élelmezése mellett a másik gond a *semlegesség* fenntartása. Igaz, hogy ez nemcsak Svájc magatartásától függ, de elsősorban azon katonai érdekektől, amelyek egyik vagy másik államot a semlegesség megsértésére bírnák. A nyugtalanság ma már eloszlott, de hosszú ideig lidércnyomásként nehezedett rájuk. Legfőbb és egyetlen megnyugtatósnak a félmillió, jól kiképzett és mozgósított hadsereget tekintették, amely kiűzi a támadót, bármelyik részről jöjjön is; mások, tekintélyes írók és politikusok, kezdtek leszámolni azzal a gondolattal, hogy megtámadás esetén a mai háború előfeltételei mellett Svájc nem maradhat izoláltan, de csatlakoznia kell valamelyik hadviselő csoporthoz, a sokmillió hadseregek különben eltiporják. A kormány és a hatóságok igyekeznek kifogástalanul semleges magatartást tanúsítani és ugyanazon mértéket alkalmazni az összes hadviselővel szemben; a mozgósított hadsereg az összes határokon van elosztva. Egy eset, a napilapokból is ismert ezredes pör, zavarta meg ezt a hivatalos semlegességet. A hadbírótság felmentett két vezérkari ezredest, akik a német katonai attasénak naponta kiszolgáltatták a svájci hadsereg parancsnokságai részére készített bizalmas jelentéseket; védekezésük az volt, hogy ezekért cserébe nélkülözhetetlen bizalmas közléseket kaptak. A vezérkari főnök tanúvallomásaiban fedezte az ezredeseket, akiket csak fegyelmi úton büntettek meg. Ez a pör különben rendkívül érdekes a háborús államorról macchiavellisztikus felfogása és a kémkedés lélektana szempont-

jából is; e helyen csak arról számolhatunk be, hogy a franciák — nem hivatalosan, de sajtójuk útján — ezt a felmentést a semleges magatartás megsértésének tekintették. Az ügy a belső politikára is visszahatott, kiélezve a francia és német Svájc közötti ellentéteket és heves támadásokra adott okot a németpártinak állított hadseregvezetőség ellen.

A hivatalos semlegesség! politika mellett meg kell különböztetni a lakosság rokonszenvének semlegességét; az érzelmi állásfoglalás semlegességét. S ez a semlegesség nem létezik, legfeljebb kis részben. Száz főiskolai tanár kiáltványt bocsátott ki, fejtegetvén a svájci főiskolák köteleességét, amely legfőképpen ezen szoroson vett semlegesség fentartásából és ápolásából állna. A genf-i, lausanne-i és neufchâtel-i egyetemek tanári testületei ellenmanifesztumukban, amelyben keményen állást foglalnak a németek ellen, hivatkoznak arra, hogy lehetetlen a semlegességnek olyan értelmezése, amely kizárná az érzelmi állásfoglalást s megfosztaná őket joguktól, hogy szabadon vizsgálják, kit terhel a felelősség a háborúért? Lényeges különbség van azonban a francia és a német Svájc között és pedig a németek rovására. Svájc szempontjából a világháború német francia háborúnak tűnik fel s ebben a háborúban a rokonszenvek túlnyomó része a franciák mellett van, dacára, hogy a francia Svájc lakóinak száma felénél is kisebb, mint a német Svájcé. A francia Svájcban békeidőben is nagy ellenszenv volt a németek iránt; a háborúban ez a hangulat mérhetetlenül fokozódott. Ami azonban feltűnőbb ennél, az a német Svájc rokonszenvének megoszlása, amely általában csak kis részben foglal állást fajrokonai mellett, másik részében nem tud állást foglalni, ingadozik s jelentékeny részben németellenes. Németbarát svájci írók keserűen állapítják meg ezt a tény¹⁾, olykor szándékosan túlozva is, de megfigyelésünk szerint alapjában véve helyesen. A németbarát Schmidt szerint csak a katolikusok s az egyszerű parasztok tartanak a németekkel, akik nemzetközi kérdésekkel keveset foglalkozván, csupán a nyelvi közösség irányítja rokonszenvüket. Ez a nyelvi közösség azonban csak a művelt osztály által s rendszerint csak írásban használt irodalmi nyelvre vonatkozik; egyébként még a művelt osztály is közönséges beszédben a német nyelvnek azt a svájci dialektusát beszéli, amelyet a németek egyáltalán nem tudnak megérteni. A német Svájc csekély érzelmi közösségét a németek háborújával különböző okokkal lehet magyarázni. Belgium semlegességének megsértése nem maradt hatás nélkül; sokan igyekeznek ugyan kimutatni a belga semlegességnek a svájcítól eltérő természetét²⁾ és nem egy hang próbálja igazolni a német hadsereg

¹ H. Bächtold: *Die nationalpolitische Krisis in der Schweiz*, 1916; A. Schmid: *Ueber die angebliche Germanisierung der Schweiz*. 1915; Paul Wernle: *Gedanken eines Deutsch-Schweizers* 1915; E. Behrens: *Welsche, Deutschschweizer und Deutsche, Süddeutsche Monatshefte*, Mai 1916.

² Ed. Blocher: *Neutralité beige et neutralité suisse*, 1915.

betörését Belgiumba; de a bizalmatlanságot nem tudják eloszlatni. Az egyéni jogokat erősen kidomborító svájci állami élethez közelebb áll a francia demokrácia, mint a német államszervezet. Igaz, hogy a svájci partikularizmus lényegesen különbözik az erősen központosított francia kormányzattól s Schmidt gúnyos megjegyzése a francia államformáról, amely szerint „az államot egy központból kormányozzák, de minden egyes polgárnak joga van szidni a kormányzatot és a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavait kiáltani”, igen találó. De éppen ez, a kritikának, véleménynyilvánításnak nagyobb szabadsága, a parlamenti élet teljesebb volta: szóval a demokrácia közelebb hozza egymáshoz a két államot. A döntő érveket azonban a gazdasági élet jelenségei szolgáltatják. Németország Svájc legnagyobb vevője és eladója. Svájc behozatala 1913. évben 1919 millió frank, kivitele pedig 1376 millió frank értékű. Ezen viszonylag rendkívül nagy külkereskedelem (a lakosságra fejenként jutó összeg 878 fr.) nagy része és pedig a kivitel 22%-a, a behozatal 32,87%-a a németországi kereskedelmi forgalomra esik. A kereskedelmi összeköttetés növekedése azonban természetesen növeli a sűrűlódási pontokat, főként Németországgal szemben, amely jól szervezett kartellekkel és állami támogatással csinál kivitelit politikát. A német verseny meggyöngít, sőt kiszorít hajdan virágzó svájci iparokat; a behozatali jegyek intézményével a malomipart hozza, nehéz helyzetbe; bőrparát kiszorítja, villamossági és gépiparát, amelyek szénhiány folytán amúgy is Németországtól függenek, s amelyek nagy tökebefektetésekre vannak utalva, jelentékeny függésbe hozza a német tőkétől; számos ilyen vállalat német fiókiintézmény. A vám-tarifában Svájc nagy áldozatokat volt kénytelen hozni Németországgal szemben, hogy mezőgazdasági-, óra- és selyem kivitelét fenntarthassa. Továbbá, mint Behrens mondja: „a termelők panaszkodnak, hogy a német versennyel szemben nem lehet boldogulni. Hiányzik ehhez a mindenható német rendszer a piacok meghódítására; a vevő minden szükségleteinek és kívánságának kész figyelembevétele, határtalan vakmerőséggel megállapított kedvező fizetési feltételek, kíméletlen lefelé licitálás az árakban, a hiánytalanul pontos üzletvitel, mely végletekig kiépített szervezetet tételmez fel”. A Németországból való behozatal egy része ugyan nem készárú, hanem nyersanyag és félgyártmány, ú. m. szén és vasérc. Ezekben a cikkekben azonban Svájc Németországra van utalva, bár az utóbbi évtizedekben impozáns erőfeszítéseket tett, hogy a hiányzó szenet vízierőinek minél teljesebb kihasználása által pótolja. Ilyképen az árak és fizetési feltételek tekintetében bizonyos fokig kiszolgáltatottnak tekinti magát. A háború alatt a németek — igaz, hogy saját érdekében is — gondoskodtak Svájc szénellátásáról és pedig igen méltányos feltételek mellett, úgyszólván, békeáron. Mindamellet sok panasz hangzik fel Németország magatartása ellen gazdasági kérdésekben, bár ezek legtöbbje a háborús

helyzet kényszerű következménye. Nehézségek a szén elszállításánál a szénellátás megtagadása olyan svájci cégek részére, amelyek ellenséges államoknak hadiárút szállítanak; áremelések új fizetési feltételek a valuta javítása céljából; szerződések törlése, behozatali tilalmak, szóval a háborús helyzet okozta akadályverseny. A berni kereskedelmi kamara jelentése egy helyen felpanaszolja, hogy egy selyem szalaggyár nem kap festéket Németországból, mert ez nem tűri, hogy Anglia az eddig általa szállított selyemszalagokat az ő festékanyagainak felhasználásával máshonnan kapja meg. Sok esetben halljuk kifejezni a gyanút, hogy Németország igyekszik nehézségeket gördíteni azon iparok elé, melyek a háború alatt külföldi piacokon helyükre léptek. Kiegészítjük az előadottakat azzal, hogy a svájci kereskedelem nagy részben német állampolgárok kezében van; a kereskedelemben foglalkoztatott személyeknek 16,18%-a; nagyobb a százalékszám, ha csak az üzlettulajdonosokat és vállalati vezetőket számítjuk; ami azt is jelenti, hogy az ilyen üzemeknél az alkalmazottak és munkások nagyobb része idegen, mint a többiekénél s hogy megrendeléseiknél is előnyben részesítik a német ipart a belföldi rovására. Mindez visszahat a svájciak hangulatára.

Látszólag ellentétben áll az elmondottakkal a német és francia Svájc között a háború kezdete óta folyó testvérháború, amely nemcsak a parlamentben és a sajtóban folyik, de a francia Svájc befolyásolt és felizgatott tömegeit is megragadta. A kormány a fentebb tárgyalt ezredes pör után jónak látta egybehívni a parlamentet s megkezdődött az u. n. „nagy ülészak” a kelet és a nyugat összeegyeztetése a svájci lobogó alatt. Egész irodalom keletkezett, melyben jószándékú hazafiak összetartásra, s a közös állami gondolatban való egyesülésre buzdítják honfitársaikat. Megfigyelésünk szerint azonban ez a küzdelem tulajdonképpen egyoldalú; a francia Svájc végtelékig felizgatott és szenvedélyes intellektuelljei és képviselői a német svájciakban nem a németbarátokat, de a *németeket* gyűlölik, aminek azután érthető visszahatásai mutatkoznak; a megtámadottak visszavágnak.

VI. A most ismertetett politikai, gazdasági és nemzetiségi viszonyok előtérbe állították megint az évszázados kérdést: *federalizmus* vagy *centralizáció*? A kérdés a háborúban nem az egyéni jogoknak a központi hatalommal való szembeállításában éleződött ki, hanem abban, hogy a kantonok mennyiben tarthatják meg önállóságukat az Eidgenossenschaft-al, a szövetség-állammal szemben? A háború előtt Svájc e téren átmeneti állapotokat tüntet fel. Az 1874-iki évi alkotmány óta 1914-ig eltelt időben az Eidgenossenschaft hatásköre a kantonok rovására gyarapodott. A katonai és külügyi hatalom mellett a közlekedési, szociálpolitikai, pénzügyi és különösen a magánjog alkotási (svájci polgári törvénykönyv) terén növekedett a központi államhatalom. Mindamellett a kantonok külön törvényhozási joga még tág terek között mozog.

A háborúban a helyzet eltolódik. A központi szövetséges hatalom rendkívül növekszik; a Bundesratot úgyszólván korlátlan hatalommal ruházzák fel. Ennek ellenhatása jelentkezik; új küzdelem a föderalizmusért. Indokai különbözők. A történelmi múlt, mellyel azonban az új fejlődési irányzat szembehelyezkedik. A centralizáció azonban azt a tágkörű önkormányzatot, amely Svájcot a tulajdonképeni hivatalnoki állam fogalmától oly messze eltávolította, nem tűri meg. Az egyes polgár része az államügyek közvetlen intézésében okvetlenül kisebbedik a központosítás folytán. Még fontosabb hatóoka a mozgalomnak a nemzetiségi ellentét. A francia Svájc francia érzésű kantonai ezen rokonszenvüket s általában a francia kultúrát jobban ápolhatják, ha önállóságuk megmarad. A federalisztikus törekvéseket erősítő gazdasági ok a kantonok közötti gazdasági különbség. A központosított állami hatalom a vagyonosabb kantonokkal fizetteti meg a többiek deficitjét. Végül politikai és osztályszempontok játszanak szerepet. Vannak ipari és földműves kantonok. Előbbiekben a szocializmus a legutóbbi időkben erős gyökeret vert. A konzervatív kantonok joggal tartanak tőle, hogy a központi hatalom erősítése sérteni fogja érdekeiket. E mellett fontos az adópolitika szerepe. Eddig csak a kantonok szedhettek egyenes adókat s ezeket az osztályok erőviszonyai szerint többé vagy kevésbé demokratikusan állapították meg. A szövetség esetleg olyan adónemeket oktrojál majd rájuk, amelyeket különben nem szavaztak volna meg. Ezen a ponton találkoznak a küzdelemben a német és francia Svájc konzervatív pártjai s készülődnek a közös küzdelemre a Bundessteuer ellen.

VII. *A hadsereg* a háború egész tartama alatt mozgósítva lévén, elkerülhetetlen volt a militarizmusnak bizonyos térfoglalása. Az 1907. és 1911. évi katonai reformok, amelyek állandó katonai szervezeteket, hivatásos katonákból álló parancsnokságokat állítottak fel, tulajdonképen megszüntették a milíciát, a katonáskodásnak nemzetőrségi jellegét. Csak a rövid kiképzési, illetőleg szolgálati idő — 2 vagy 3 hónap — fenntartása emlékeztet erre a szerepre. Háború, illetőleg mozgósítás esetére az 1907. évi reform szerint a birodalmi gyűlés fővezért — tábornoki címmel — választ, akinek igen széleskörű jogai vannak. A háború kitörésekor Wille ezredest, — ki állítólag a német császár barátja — választották meg erre a tisztségre. A tisztikar a német hadsereg mintájára van kiképezve s a hadsereg szervezete is sok tekintetben a német hadsereget vette alapul; érthető mindezeknél fogva — különösen az ezredes pör óta — a francia Svájc idegenkedése a katonai vezető hatalommal szemben. Waadt kanton 1916 februárjában követeli a szövetséges kormánytól, hogy a katonai hatalom a polgári hatalomnak alárendeltesék. A kormány válaszában vitatja, hogy a katonai szupremácia valaha is fennállott volna, illetőleg a katonai hatalom birtokosa valaha is törekedett erre. Lényegileg mégis kénytelen volt engedni a francia Svájcban meg-

nyilvánult közhangulatnak, amelyet a szociáldemokrata sajtó elvokokból támogatott. Egymásután jelennek meg a katonai hatalmat korlátozó rendeletek. Az első szűkebbre szorítja a parancsnok ságok költségei jogát; a következő a katonai bíróságok hatásköréből veszi ki számos bűncselekményt. A katonai biztosságok a háborúban a hadsereg részére való élelmiszer vásárlásokkal egyidejűleg a polgári lakosság részére is beszereztek gabonát, rizst, cukrot; az elárúsítás stb. körül elkövetett bűncselekmények eddig a katonai bíróság hatáskörébe tartoztak; legutóbb ezeket az ügyeket, valamint az idegen hatalmak javára való kémkedés eseteit a polgári bíróság elé utalták. A szocialista párt iniciatívát kivan betervezni a katonai bíróságok teljes eltörlése érdekében; ezzel aligha lesz sikerült annyit azonban elértek, hogy az elavult katonai büntetőtörvénykönyv túlszigorú rendelkezéseit enyhítették s a feltételes elítélés intézményeit bevezették. A határterületeken a hadsereg rendőri tevékenységét is végzett; ezt beszüntették. A vasutakat és postát, valamint azok személyzetét szintén kivonták a katonai fennhatóság alól. — A katonáskodásnak két év óta tartó állandósulása természetesen a katonai szellem erősödésére vezetett s a tisztek bánásmódja a legénységgel nem mindig felelt meg a svájci demokrácia igényeinek. A szociáldemokrata sajtó számos ilyen esetet tett panasz tárgyává; ezek azonban végsősoron nem súlyosak s alkalmasint csak kivételesek voltak s maguk a panaszok bizonyítják a demokrácia érzékenységét az egyéni jogok s a legénység tisztelete iránt. Érdekes a tábornok leirata, amely a parancsnokok kötelességévé teszi, hogy a sajtó panaszait azonnal vizsgálják meg, az esetekről adjanak felvilágosítást a sajtónak s rágalmozást esetén indítsanak sajtóperet. A leirat bevezetése így hangzik: „Bár szerintem a demokratikus köztársaság csak úgy lehet egészséges és erős, ha az államérdeket mindennek felébe helyezzük, ez pedig megkívánja a mellőzését mindennek, ami a hadsereg tekintélyét külföldön, valamint a nép bizalmát a hadsereg és a szolgálat iránt gyöngíti s a feltétlen engedelmessegre kötelezett katonát megingatja feletteseinek tiszteletreméltó voltában, még sem szabad megakadályozni, hogy azok az újságok, amelyek erről másképp gondolkoznak, a katonai életből tudomásukra jutott eseteket közölhessék és a megvádolt felelővel mellett a szolgálati berendezést is pellengérré állíthassák.”

VIII. A sajtószabadság korlátozása sem írott rendelkezésekben, sem pedig gyakorlatban nem haladta meg azt a mértéket, amelyet a katonai szempontok, valamint a semlegesség fentartására irányuló törekvés érthetővé tesznek. Előzetes cenzúra csak a leggyorsabban *vett* katonai természetű s a svájci hadsereg szervezetére és mozdulataira vonatkozó hírekre áll fenn; ezeket csak az illetékes katonai parancsnokság *előzetes* engedélye mellett szabad közölni. Emellett büntető rendelkezések vannak semlegességet veszélyeztető és az olyan külföldi eseményeket tárgyaló hírekre, amelyek a svájci né-

pesség egészét vagy egy részét komolyan nyugtalaníthatják. A napi és időszaki sajtóra vonatkozó büntetések: intés és súlyos esetekben a lap megjelenésének felfüggesztése. Utóbbit csak a háborús legeleji alkalmazták három ízben, a háborús izgalmak első hatásai alatt. Eleinte mindennemű sajtóvétség a katonai bíróságok hatáskörébe tartozott, 1915 júliusa óta azonban csupán a szigorúan katonai természetű sajtó ügyekben ítél a katonai bíróság. Ugyanekkor az u. n. politikai sajtócenzúra kezelésére öt tagú sajtóellenőrzési bizottságot alakítottak, amelybe két tagot az újságíró egyesület küld ki. Ez a bizottság belföldi sajtóorgánumokat illetően csak javaslatokat tehet a kormánynak a lap megintésére vagy felfüggesztésére; minden egyéb sajtótermék tekintetében, mint könyvek, röpiratok, külföldön megjelenő lapok és folyóiratok teljes hatalommal van felruházva a terjesztés megakadályozására. Komoly panaszokra a sajtócenzúra nem adott okot; a sajtó pártfoglalását egyik vagy másik hadviselő fél mellett és a rokonszenv nyilvánításait egyáltalán nem tekintették olyanoknak, ami „veszélyeztetné Svájc viszonyát a többi államokhoz s nem volna összeegyeztethető Svájc semlegességével.” Így a francia Svájc sajtója sok tekintetben franciább a francia sajtónál is és a legszélsőbb álláspontot foglalja el.

IX. Svájc semlegességénél és földrajzi fekvésénél fogva hivatva volt a hadviselő feleknek különféle *humanitárius* szolgálatokat teljesíteni s ezt a feladatát állam és társadalom nagy buzgósággal és áldozatokkal teljesítette. Annál szívesebben vállalkozott ezekre a feladatokra, mert általuk nemcsak a könyörtelenség erényét gyakorolta, szinte leróva mindennapi háláját azért, hogy maga megmenekült a háborútól, hanem egyszersmind hálára is kötelezte a hadviselőket. Erre pedig szorongatott helyzetében nagy szüksége volt. Ezek a szolgálatok igen sokfélék: az internáltak ügyeinek gondozása, a hazabocsátott internáltak továbbszállítása, a hadifoglyok levelezéseinek közvetítése és hírszolgálat felölük; a túsok ügyeinek intézése, rokkant hadifoglyok hazaszállítása, beteg hadifoglyok elhelyezése és gyógyítása Svájcban stb.¹

A béke és a *pacifizmus* ügyét a sajtó és társadalmi szervezetek, békeegyesületek szolgálták. A *Schweizerische Friedensgesellschaft*, *Schweizerische Friedensliga*, *Vereinigung für einen dauerhaften Frieden* s számos más egyesület népgyűléseken, kiáltványokban és sajtóban csinált propangandát. A béke ügyének szolgáló folyóiratok között elsősorban áll az ismert pacifistának, Alfred Friednek lapja, a *Friedenswarte (Blätter für zwischenstaatliche Organisation.)* A hivatalos nemzetközi békeegyesület irodája alig működött, folyóiratuknak, a *Le mouvement pacifistenek* csak néhány száma jelent meg,

¹ III. Bericht des Bundesrates, 22—24 o.; Barbey: *L'agence internationale des Prisonniers de guerre a Geneve*; Prof. Röthlisberger: *Die schweizerische Hilfsaktion für die Opfer des Krieges und das Heimschaffungswerke*; mindkét dolgozat a *Politisches Jahrbuch* 1915. évfolyamában; Waldstetter: *Die schweizerische Kriegshilfe, Süddeutsche Monatshefte*, 1916 május.

franciabarát és németellenes irányzattal. A szociáldemokrata párt és sajtója a legerősebb agitátorai a békének; a zimmerwaldi és kienthali nemzetközi szocialista összejevetelek rendezése által talán a legkomolyabb szolgálatot tették, amit az adott körülmények között a béke ügyének tenni lehetett. A békeegyesületek ismétlen felszólították a szövetségi kormányt, hogy a hadviselőknél hivatalosan lépjen fel s ajánlja fel a békeközvetítést; a kormány mindezt elhárította, nem látván még elérkezettnek a békekötés lehetőségét. Érdemes megemlíteni, hogy a kormány a múlt év folyamán keserű csalódást szerzett a választott bírósági szerződések kiterjesztéséért küzdő pacifistáknak. Olaszországgal kötött választott bírósági szerződést; Olaszország indítványozta, hogy a választott bíróság döntését mindennemű vitaesetre ismerjék el, a svájci kormány azonban elhárította ezt. Jelentésében mondja: „Nem tudtuk rászánni magunkat, hogy eltérjünk attól az alapelvtől, amely szerint a választott bírósági szerződés csak olyan esetekben alkalmaztassék, melyek nem érintik a szerződő államok életérdekeit, függetlenségét és becsületét”.

X. *A szociálpolitikára* nem jó idők járnak. A háborút megelőző éveknek egyik nagy szociálpolitikai vívmánya az 1911. évi betegség és baleset elleni biztosítási törvény, amely a betegpénztárak központosított szervezetét teremtette meg és behozta a kötelező balesetbiztosítást. Utóbbi a szövetségi állampénztárt körülbelül évi 8 millió frank hozzájárulási összeggel terhelte volna meg. A háború folytán ezen intézmények életbeléptetése halasztást szenvedett s könnyen lehet, hogy a háború után is még hosszú ideig nem fog életbelépni. A másik szociálpolitikai alkotás az 1914. évi gyári törvény, amely úgy a munkaidő, mint a többi munkafeltételek tekintetében nagy haladást jelentett a régi viszonyokhoz képest. A háború folyamán a kormány a kantonokat feljogosította, hogy az iparvállalatok részére indokolt esetekben kivételeket engedélyezzenek; a kantonok bőségesen éltek ezzel az engedéllyel. — Az állami pénzügyek ziláltsága hosszú időre megfosztja a munkásságot az aggkori és rokkant biztosítás már régóta beigért intézményeitől. — Az építőiparban fellépett munkanélküliséget közmunkák kiadása által sikerült csaknem eltüntetni; a szállodai iparban azonban, ahol az alkalmazottak több mint fele nő, a munkanélküliség igen nagy volt.

XI. *A polgári politikai pártok* a Burgfrieden jelszavát fogadták el s az egyetértést csupán a nemzetiségi viszályok, amelyekről más helyen számoltunk be — zavarták meg. Ezek azonban pártkeretekre való tekintet nélkül állottak be. Az országgyűlési képviselők (Nacionalrat) választása a háború elején ment végbe, a viszonyokra való tekintettel igen kevés agitációval; a pártok számaránya a régi maradt. A 189 tagú képviselőtestület abszolút többsége megmaradt a szabadelvű párt (freisinnige Partei) kezében; a többi mandátum megoszlott a katolikus konzervatív párt (főként földműves szavazói vannak), a

protestáns konzervatív párt (centrumpártnak is nevezik, a nagytőke szolgálatában áll) és a szociáldemokrata párt között. Utóbbinak tizenkilenc tagja van a többségi elv alapján választott parlamentben; a legtöbb kantonban már meghonosult arányos választói elv (proportió) alapján a szociáldemokrata pártot legalább is negyven mandátum illetné meg, minthogy a választásokon az összes szavazatoknak több, mint negyedrészt sikerült elnyernie. Érthető tehát az arányos szavazás behozatala érdekében évek óta folytatott küzdelme, amely a háborús idők alatt ellanyhult, de a békekötés után fokozott mértékben fog megújulni. A *szociáldemokrata párt* is válságon megy keresztül a háború alatt; a párt tudniillik két tényezőből áll; a párt-szervezetekből és a Grütli egyesület szervezeteiből. Ez utóbbi bel-földi szervezet, amely elfogadta ugyan a háború előtt a munkás-internacionalizmus gondolatát és újabban befogadja szervezetébe a más nemzetiségűeket is, lényegében azonban nemzeti, sőt bizonyos fokig nacionalista szervezet. Vezetői között nagyszámban vannak értelmiségi elemek; a forradalmi szocializmus helyett úgy elméletben, mint gyakorlatban revizionista, szociálpolitikai irányzatot követnek, cselekvő részletmunkával igyekeznek a munkásviszonyokon javítani. Mindezek ellentétbe hozták a Grütli egyesületeket a párt egyéb elemeivel, amit fokozott az a gyanú is, hogy a grütliánusok egy része a világháborúban német rokonszenveket áruel. A szocialista párt egyébként háborúellenes és támadja az összes államok háborús pártjait, ezen a kereten belül azonban — az angol és francia demokráciára való tekintettel — ennek a csoportnak győzelmét kívánja. Ezek a belső ellentétek a pártegység megteremtésének jelszava alatt törtek ki; a pártkongresszus néhány hó előtt leszavazta a grütliánusokat és kimondta a pártegység szükségességét; eszerint a központi Grütli egyesület feloszlatandó, míg a helyi szervezetek közül az erősebb vagy népszerűbb beolvasztja a másikat; ez a határozat egyértelmű a grütliánizmus megszüntetésével. Ezen egyesületek azonban nem egyeznek bele kivégeztetésükbe; az összes szervezeteik leszavaztatásával csekély többséggel kimondták, hogy tovább is fenn akarnak maradni. — A kantonális és községi választásokon a szociáldemokrata párt a háború alatt folyton hódít és Zürichben egy két szavazat híján a képviselőtestületben elnyerte az abszolút többséget; Bernben is igen erős képviseletre tett szert; a közigazgatásban egyre több hivatalt szerez meg.

A háborús mérleg két szóval: állampénzügyi, nemzetiségi, élelmiszer- és nyersanyagbeszerzési nehézségek, amelyeket a *világháború*, az emberéletek megtakarítása mellett nagyszámú előny, amelyeket a világháborúban való részvétel *elkerülése* okozott.